

Микола Бандрівський

Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури

Львів 2002, 282 с., 44 рис., 5 таблиць і 5 фотографій у тексті,
94 фотографії поза текстом

Під егідою Національної Академії Наук України, Археологічного Музею при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича, Археологічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка та Інституту релігієзнавства Львівського Музею історії релігії вийшло у світ опрацювання результатів археологічних досліджень на одному з найбільших могильників населення висоцької культури в Петрикові. Дослідження на цьому могильнику, який знаходиться у межах сучасного Тернополя, розпочато з моменту його відкриття, тобто з 1987 року. Тоді розвідано незначну площу, відкрито окремі могили, а результати тих досліджень потрапили навіть до польської археологічної літератури (Bandriwski, Sytnik 1994, s. 21—25). На ширшому матеріалі виконала розкопки Західноподільська археологічна (гальштатська) експедиція під керівництвом автора рецензованої праці — Миколи Бандрівського, яка відкрила протягом трьох дослідницьких сезонів (1995, 1996 і 1998) 148 могил населення висоцької культури. Результати цих досліджень, зокрема детальні описи могил і знахідок культурного шару, а також дещо менш глибокий аналіз супровідного заховання інвентарю вміщено у Вступі, який відкриває книжку, та у перших двох розділах.

На території, яка приписується висоцькій культурі (над Стиром, Горинню, Серетом та іншими притоками лівобережного Верхнього Дністра), поховання у Петрикові належало до найдавніших об'єктів цього типу і використовувалось, найвірогідніше, в епоху бронзи. Зроблені тут відкриття стали, однак, для автора тільки предтекстом для проведення ширшого аналізу рис поховального обряду, репрезентованих у всіх досліджених до цього часу похованнях представників цієї культури. У результаті в рецензованій праці зроблено дуже вдумливу, що слід визнати, спробу систематики поховань не лише з Петрикова, але також із Висоцька, Звенигорода, Чехів (зараз Лугове), Гончарівки (колишній Бельжец), Золочева, Жуличів та інших місцевостей. Аналі-

зом охоплено величезний матеріал, який налічує кілька сотень могил, що вивчені під час археологічних досліджень, проведених на території Західної України з кінця XIX століття до сьогодні такими дослідниками, як Ігор Шараневич, Тадеуш Сулімирський, В'ячеслав Канівець, Лариса Крушельницька і автор праці — Микола Бандрівський. На жаль, навіть ці кількості могил становлять тільки частину великої маси джерел, які через недостатність документації та різні умови не збереглися до цього часу.

Ключовою частиною праці став ґрунтовний Розділ 3 обсягом 63 сторінки, де представлено різні способи поховання з померлими, віддзеркалені на згаданих вище сепулькарних комплексах населення висоцької культури. Слід визнати, що читання цієї частини вимагає від читача (особливо іншомовного) ретельності й зосередженості з причини широких описів та великої кількості деталей. Досить складною для сприйняття є «багатоповерхова» типологія джерел, читання якої дещо полегшують таблиці і схеми (зокрема Таблиця 1, де у графічній формі представлено загальну схему систематизації).

Пристаючи до систематизації, автор застосував певні уніфіковані критерії поділу. Виділення чотирьох основних груп поховань зумовила форма ритуалу, а також магічно-символічні дії, що їх здійснювали над тілом померлого, або тільки уявлення про нього. До першої групи належать через це могили зі скелетовими похованнями, детально поділені на типи, підтипи і кілька варіантів. У другій групі вміщено поховання, піддані дії вогню, й виразно розділено поховання «тілопальні й кремаційні» (с. 120). Далі відокремлено повторні поховання поодиноких кісток (третя група), а також кенотафи (четверта група).

Домінуючою за кількістю виявлених поховань була, безумовно, перша група, де зафіксовано 328 померлих, підданих інгумації. Цей рід виконаного ритуалу був, напевно, найпоширенішим на усіх досліджених до цього часу кладовищах висоцької культури, зокрема у Висоцьку, Зо-

лочеві, Чехах і Петрикові. Найбільше зафіксовано поховань одиночних, — тип перший (85 %), парних, які містять тіла жінки й чоловіка, — тип другий (10 %), а також групових (збірних) — тип третій (5 %). У типі поховань одноособових спостережено кілька способів поведінки з померлим, які полягають у відсутності будь-яких дій щодо нього (підтип 1) або у маніпуляціях тілом — порушенні усередині могили (підтип 2), у перенесенні його в інше місце (підтип 3). Кожен з підтипів було поділено на варіанти і навіть підваріанти, що призвело до того, що читання цієї частини не було легким. Так, у кожному з 5-ти варіантів першого підтипу померлі лежали горілиць, а положення верхніх і нижніх кінцівок було різноманітним; у варіанті 6 домінувало положення на боку зі злегка зігнутими кінцівками. У цій сукупності поховань автор спостеріг наявність кількох надзвичайно цікавих особливостей, які відрізняли поховальну обрядовість населення висоцької культури. Основна маса могил була зорієнтована за віссю північ—південь, а померлі (за деякими винятками) покладені головами у напрямку на південь. Обрядження померлих було досить одноманітним. Окрім особистої біжутерії і поодиноких знахідок збраряду і зброї, складалося воно з невеликого набору посуду (від 2 до 4), який повторювався у багатьох могилах (миска, горщик, кухоль, черпак, корчага). Посуд ставився переважно біля голови померлого, а іноді біля колін або коло стоп. До поховань тіла у випростаному стані на спині інколи докладали черепи, вийняті з інших могил.

У могилах підтипу 2 спостережено порушення останків: від ситуації, коли кістки черепа, тулуба і верхніх кінцівок були перемішані, в основному, повністю, а кістки нижніх кінцівок залишено в анатомічному порядку, до випадків, коли усі кістки було переміщено з первинної позиції. У багатьох таких похованнях бракувало певних кісток, наприклад, черепи були позбавлені нижніх щелеп. Удалося також спостерегти, що маніпуляції з кістками виконували подеколи ще перед закінченням покладання, виламуючи елементи скелету, на яких ще зберігалися окремі сухожилля та м'язові волокна. При такому глибокому втручанні в субстанцію могили намагалися зберігати керамічний інвентар на місці й у цілості. Одиночні скелетні поховання також переносили непорушеними на інше місце або зрушували кістки зі своїх місць і вкладали у формі стосу «в ногах» першопочаткової могильної ями (підтип 3). М. Бандрівський називає такі могили «кістницями», що не має значення відповідника в польській мові (термін «ossarium» не є адекватним до цього типу поховань). На думку автора, такі об'єкти з'являлися тоді, коли закладали нову могилу і потрібно було перенести давніші за часом поховання в інше місце; у ході цих дій часом забували перенести інвентар. Ха-

рактерною рисою «кістниць» повинна була бути також повсюдна наявність у них кісток нижніх кінцівок.

Однією з найвиразніших рис поховального обряду висоцького населення були парні поховання, найчастіше — чоловіка й жінки (тип 2). До цього часу зафіксовано існування 65 могил з такими похованнями. М. Бандрівський зауважив, що в цих могилах зв'язок між двома померлими був завжди виразно підкреслений (звідси назва поховань — «парні»). Найкраще таку ситуацію можна спостерігати в добре збережених могилах (підтип 1), де близькість небіжчиків була акцентована через щільне положення тіл одне біля одного (тіло жінки покладено частково на тіло чоловіка), зчеплення рук, обійми, стулення і зближення вуст. На такі поховання не можна дивитися без зворушення, а на думку автора, вони виражають ідею поєднання і нерозлучності. Смерть однієї з осіб (жінки) могла бути актом добровільним, який наставав незабаром після смерті чоловіка, бо ж тільки в подібній ситуації існувала можливість такого специфічного укладення тіл. Одним з найцікавіших прикладів цього було поховання в могилі 27 на могильнику в Петрикові, де пара померлих похована в труні, а їхні обличчя притулені одне до одного. Під час досліджень поховання було спеціальним способом обезпечено від пошкодження (зн. 35—39), а після досліджень зрекоструйовано (рис. 13—15) і виставлено як експонат в Музеї історії релігії у Львові.

У могилах, які містять парні поховання, досить рідко практикувалися маніпуляції кістками. На могильниках населення висоцької культури задокументовано тільки 8 порушених поховань (підтип 2). Спроби такі стосувалися лише верхньої частини скелетів і, на думку М. Бандрівського, їхньою причиною була помста або ж поки що не досить окреслені магічно-культові дії.

Іншим цікавим прикладом парних поховань були такі, де одного з померлих інгумовано, а спалені кістки другого залягали в інших місцях могили (підтип 3). Засвідчено випадки складання решток кремації побіля стоп, на колінах, животі, або ж на грудях померлого, або розсипання їх в анатомічному порядку, у вигляді видовженої смуги вздовж скелетового поховання. Біля померлих знаходилися урни з перепаленими кістками, які встановлювали навіть на грудях небіжчика. Поховання двох померлих було також перенесено до нових могил чи переміщено в межах давньої могильної ями (підтип 4).

Скелетові групові поховання (тип 3) належали у висоцькій культурі до рідкісних, і слід визнати, що кожне з них характеризувалося відмінним укладенням тіл. На увагу заслуговує, зокрема, поховання в могилі 30 на могильнику Чехи-Лугове, де чотири інгумові померлі оточували з трьох боків урну з перепаленими кістка-

ми, а голови їхні було скеровано на південь, захід і схід. На думку автора, таке укладення підкреслювало залежність інгумованих осіб від особи, підданої кремації. Не менш рідкісними були також так звані *кістниці*, які являють собою перенесені групові скелетові могили. Така могила походила, наприклад, зі цвинтарища у Висоцьку, де поруч зі складеними купою кістками скелетів було покладено в ряд один за одним за віссю північ—південь кілька черепів. У подібній орієнтації в іншому похованні цього самого могильника розташовано купи кісток порушених скелетів.

На могильнику, залишеному населенням висоцької культури, відкрито близько 100 поховань з решками тілоспалення (друга група пам'яток), складеними «на ґрунті» (тип 1) або в глиняних попільницях (тип 2). Серед поховань першого типу не всі можна визнати за класичні ямні поховання, уміщені в посудинах з органічної сировини — деревини, березової кори чи шкіри. Спалені кістки також виспали до скелетових могил (про що говорилося раніше) або ж створювали з них купи, накріті перекинутими догори дном посудинами. Одне з найцікавіших тілоспалень «на ґрунті» було відкрито на могильнику в Чехах (Луговому), де над не повністю спаленими кістками укладено конструкцію з бронзових спіральних оздоб і нашійників, які визнано за музичний інструмент, сформований на дерев'яній основі (?).

Під час аналізу поховань решток, підданих ритуальному вогню, автор неодноразово підкреслює існування виразної різниці у способі спалення деяких померлих. Часто виконувалося спалювання лише м'яких тканин тіла, що одержало назву «тілоспалення» і могло відбуватися у спеціальних печах, «кремація» ж полягала у цілковитому спаленні небіжчика й інколи у подрібненні кісток. Не виключаючи можливості такого розрізнення, слід також пам'ятати, що увесь цей процес залежав від багатьох чинників, наприклад, від тривалості, пори року, коли відбувалося спалення, атмосферних опадів, а передусім від виду спалення і величини купи. Перепалені у різному ступені кістки потрапляли також до урн, які разом з останками були колись вкопані в ряд за віссю північ—південь. М. Бандрівський припускає, що таке специфічне розміщення посудин віддзеркалювало укладання тіла, типове для скелетових поховань.

Багато уваги в рецензованій праці присвячено зв'язку перепоховання в інше місце окремих кісток (зокрема черепів) зі скелетових могил. Такі поховання (третя група) можна, мабуть, означити під іменем поховань часткових. Автор зауважив, що предметом такої маніпуляції були черепи (головним чином їхні верхні частини), зокрема й дитячі, і що ці фрагменти укладали зазвичай лицевою частиною у західному напрям-

ку. Такі відокремлені черепи мали інколи власний супровідний інвентар, як це мало, наприклад, місце в одній з могил у Висоцьку, де череп оточували три посудини, зокрема миски, перекинуті догори дном. В іншому похованні на цьому могильнику у череп було вбито шпильку; Автор згадує також про знаходження слідів органічної субстанції (живиці) довкола кісток, а також про наявність глиноподібної субстанції на лицевих частинах черепів.

Специфічною рисою поховальної обрядовості населення висоцької культури було, про що вже згадували вище, докладання окремих черепів до скелетових поховань, де їх уміщували на грудях, в області тазу, ніг (наприклад, у згинах колін) або в руках померлого. На думку М. Бандрівського, в основі цих дій лежала потреба «якимось особливим чином *вшановувати померлих або просити в них допомоги в часи непростих життєвих обставин*», а кістки могли виконувати «*апотропеїчну функцію*» (с. 179).

Останню, четверту групу поховань, становлять кенотафи, які, як підкреслює автор, не були найлегші для вирізнення. Так, групи посудин, що стояли в ряд за віссю північ—південь, важко з певністю визнати за символічні поховання, хоч вони, напевно, мали тісний зв'язок з поховальною обрядовістю. Разом із, тим символічне (заступальне) поховання могло знаходитися в одній з могил у Петрикові, де в подібній орієнтації укладені кістки тварин, а в південній частині могили встановлено глиняний посуд.

Текстову частину праці завершує розділ, присвячений висновкам, і, на жаль, слід визнати, що його читання приносить читачеві почуття розчарування і певного незадоволення. Виразно унаочнився тут дисонанс між метою, яку автор поставив перед собою і яка була визначена як «*дослідження обрядових аспектів поховального обряду*» (с. 6), і досягнутими результатами. До висновків було введено значні, скорочені частини попереднього розділу, а далі М. Бандрівський подав свої погляди на генезу висоцької культури, походження і періодизацію рис поховального обряду. Полеміка з тими поглядами вимагала б окремого висвітлення, однак з обов'язку рецензента звернемося до кількох положень.

Не викликає сумніву, що більшість рис поховального обряду населення висоцької культури було сформовано в лоні комарівської культури, тоді ж було успадковано від пращурів поховальні норми, які завжди відзначав значний сакральний консерватизм. Разом із тим, проблематичним є те, з якого часу розпочали використовувати найдавніші могильники (зокрема в Петрикові), які визнають як висоцькі. На жаль, не прокоментовано наявності виробів із заліза на могильнику в Петрикові, що робить віднесення цього об'єкта до періоду НаА₁ мало обґрунтованим. Автор представив концепцію відповідності найдавні-

ших з таких об'єктів фазам BrD — NaA₁ — NaA₂ (с. 195), синхронізуючи їх зі знахідками скелетових могил у групі тарнобжезької лужицької культури. Тим часом появу скелетових могил зі специфічними рисами укладання тіла і способів обрядження належало б розглядати швидше в контексті функціонування в доріччі Сяну, а також Верхнього Бугу зони культурного змішування. Існування такої зони виражалося б насамперед у наявності на тих самих могильниках скелетових висоцьких могил поруч із лужицькими тілопальними урновими похованнями. Ці померлі, напевно, походили з різних середовищ і були поховані з дотриманням поховальних норм, які домінували в тих середовищах. У цій зоні повсюдно прийнято певний рід обрядового посуду, яким були так звані «ульвувецькі чаші». До зіткнення таких різних доктринальних концепцій у цій зоні дійшло найбільш правдоподібно за рахунок укладання мішаних (екзогамічних) шлюбів і цілком не виключено, що саме з жінками прийшов до середовища висоцької культури ритуал тілоспалення решток. Видається, що всі ці явища не могли мати місце раніше молодшого періоду епохи бронзи. Останні дослідження хронології й періодизації процесів формування культури урнового характеру в південно-східній Польщі дають підстави припускати, що населення висоцької культури на цьому терені знайшло виразний характер саме в молодшому і пізньому періоді епохи бронзи (пор.: Czopek 2001, s. 172, 184), заступаючи довготривале населення тшинецьке. Відкритим питанням, яке вимагає подальших досліджень, залишається окреслення тривалості процесу дифузії двох ритуалів: тілоспалення та інгумації, а також визначення змін, які постали в його результаті. Як можна судити з представлених автором даних, цей процес призвів до формування незвичайно багатой поховальної обрядовості у представників висоцької культури.

Найбільш серйозний закид, який можна зробити рецензованій праці, стосується, однак, того, що М. Бандрівський, широко представивши, «як» ховали померлих, не подав відповіді на запитання «чому», через що не використав прецедентного і так старанно систематизованого діагностичного матеріалу. У мало якому доісторичному суспільстві так виразно унаочнено ставлення живих до померлих і до явища смерті, як у населення висоцької культури. У ході читання книжки читач міг очікувати, що з'ясованою буде мотивація, якою керувалися тодішні люди, виконуючи конкретні дії на цвинтарі. Перегляд даних із самого лише Петрикова спричинює припущення, що ці мотивації виникали з уявлень, які люди мали про волю божества, а також про очікування померлого, і були у виразненні певною амбівалентністю. З них і формувалися різні обрядові норми, досить прочитувані на висоцьких некропо-

лях. Безсумнівно універсальний характер мала норма південної орієнтації могил і поховань (також тілоспалень і кетонафів), яка підкреслює релігійну ідентифікацію уживачів могильника — визнавців солярного культу. Подібний універсальний характер (хоч розмаїто реалізований) мали різні дії, спрямовані, з одного боку, на контроль розкладання, нівеляцію негативної сили померлого, на допомогу йому в осягненні остаточного статусу у світі предків, а з іншого боку — на заспокоєння і консолідацію живих. Ці дії серед населення висоцької культури відбувалися в досить невеликому проміжку часу після смерті, і вони були типовими для багатьох культур епохи бронзи обряду переходу. Ці обряди супроводжувалися характерними для них аксесуарами у вигляді калаталець, орнітоморфної пластики й зображень узуті стопи. У той час відбувалася, відзначена неодноразово автором, маніпуляція кістками. На могильниках населення висоцької культури виразно видно, що кістки скелету підлягали певному оцінюванню. Найбільше значення мав, безсумнівно, череп, потім посткранальні частини скелету, найменше — ноги. У доісторичних та традиційних суспільствах часто практикувався культ черепів, нерозривно пов'язаний із культом предків. Напевно, через це люди висоцької культури додавали до могил черепи, а також сакралізували їх в інших місцях. Не виключено, що, аби підтримати зв'язок поколінь, череп предка ділили: верхня частина потрапляла до померлого, а щелепи переходували серед живих. Нестачу кісткового матеріалу в багатьох могилах (також і тілоспаленнях) слід пояснювати, можливо, розшукуваннями реліквій, в яких вбачали позитивні сили померлого, що допомагають живим.

У представлених автором матеріалах поховань виразно наочним є використання ексгумаційних практик і подвійних поховальних обрядів. Їхнім вираженням були не тільки «кістниці», але також поховання вторинні, перенесені разом із супровідним інвентарем. Існування таких поховань, напевно, належало до проблематики розкладання, яке паплюжило Матір-Землю в місці первинного поховання. Із цього приводу також забезпечували тіла померлих, завиваючи їх матами, скріпленими шпилькою.

З огляду на недостатню кількість антропологічних досліджень, на жаль, небагато можна сказати щодо певних застережень і правил, які діяли в межах усіх груп за віком і статтю, а за такої багатой поховальної обрядовості вони, напевне, існували. Автор згадав тільки про існування могил людей незаможних. Не викликає сумніву, що до осіб, які померли недоброю смертю, порушили табу і, може бути, померли до обряду ініціації, застосовували якісь індивідуальні норми. Такі особи відзначалися винятково недоброю силою, що вимагала вживання апотропеїчної магії,

звідси в могилах представників висоцької культури з'являються відтяти голови, виразно розчленовані тіла, пробиті шпилькою або спеціальні роздроблені черепи, спалені кістки в урнах. У небагатьох випадках таких осіб ховали в могилах з орієнтацією, яка не відповідала обов'язковому канону північ—південь, і таким чином їм символічно закривали дорогу до світу померлих.

Символічний зміст могильників населення висоцької культури можна розглядати також у контексті стосунку їх вживачів до вогню («тіло-спалення», «кремація»), води (наприклад, посуд, перекинутий догори дном), а також до простору на цих об'єктах. Це дуже широкі теми, які виходять за межі цієї рецензії. Ще слід згадати про певні аспекти спорядження померлих, яке залишилося не прокоментованим автором. Супровідний інвентар виявляв певне уодноманітнення і скрізь був однаково скромним, що свідчило б про егалітаризм висоцького суспільства. Знаряддя і зброя не становили табу, тому без обмежень їх вкладали до чоловічих могил, мабуть, для того, щоб померлі могли постати перед божеством як добрі мисливці та воїни. У деяких похованнях виявлено фрагменти туші вівці-кози, що викликає припущення про застосування резурекційної магії: з одного боку, це були харчі для померлого, а з іншого — такий елемент можна трактувати як певний символ природи, яка відроджується, уособленої цими плідними тваринами.

Багато місця у рецензованій праці присвячено похованням подвійним, які містять пару померлих. Такі могили становлять своєрідну візитну картку поховальної обрядовості населення висоцької культури. Автор висловив припущення, що через специфічне укладення тіл ці поховання виражають ідею поєднання і нерозлучності, а смерть жінки наставала відразу після смерті чоловіка і могла бути добровільним актом. У контексті цих спостережень належало б трактувати поховання жінки в якості жертви і тим самим визнати за досить загальне спорядження чоловічого поховання. Це дуже цікава проблема, яка відсилає до широко відомого явища люд-

ських жертв у могилах, у колі населення степового, а також у світі гальштатським.

Такими ж загадковими постали інші, не прокоментовані, однак, автором прояви некролатрії представників висоцької культури. Видається, що, можливо, були застосовані певні консерваційні техніки з використанням живиці чи глиноподібної субстанції, сліди яких збереглися, наприклад, на лицевих кістках черепів. Ці дії спрямовані були, напевно, на петрифікування відбитку померлого, у такому відбитку (масці?) знаходили основу для відправлення обрядів. Створення такого відбитку затримувало померлого серед живих і переборювало смерть.

Дуже шкода, що М. Бандрівський, так докладно описуючи різні форми могил, не приділив уваги соціотопографії могильників. На підставі огляду плану Петрикова (рис. 3-а, на жаль, без легенди), можна припускати, що населення висоцької культури упорядковувало в якийсь спосіб простір некрополя. Тут виразно видно скупчення скелетових могил (?), які могли вміщувати поховання осіб, пов'язаних кровними зв'язками, а також площі, де знаходилося більше, ніж деінде, урнових тілоспалень. Цікаві результати міг би дати аналіз розміщення у просторі могильника вирізнених автором груп, типів, підтипів, варіантів і підваріантів поховань.

Праця М. Бандрівського є, без сумніву, дуже цінною справою, але трактувати її можна лише як вихідний пункт до подальших досліджень. Автор повинен насамперед досягти реалізації мети, яку поставив перед собою, тобто з'ясування значення аспектів поховального обряду. Представлені рецензентом спроби їх прочитання автор повинен трактувати як одну з можливих концепцій (але не єдину). Адже багато років проводяться дослідження поховальної обрядовості в доісторичний період, і результати цих досліджень варто врахувати. Великою ж цінністю рецензованої праці є те, що вона так широко нагадала про дещо забуту культуру, яка знаходилася на східних межах великого комплексу напівурнових.

Переклала Любов ФРОЛЯК

Bandriwski M., Sytnik A. Nowe materiały do poznania wczesnej fazy kultury wysockiej // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1993. — Rzeszów 1994.

Czopek S. Pysznica, pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 — cmentarzysko ciałałopalne z przelomu epoki brązu i żelaza. — Rzeszów, 2001.

Одержано 11.10.2004